

μεγαλύτερη εντύπωση οι καταχρήσεις, παρά τα πλεονεκτήματά. Φοβάμαι ότι θα έρθει ο καιρός, που θα αντιληφθείτε τα πλεονεκτήματα και δυστυχώς αυτό θα γίνει, όταν θα τα έχετε πλέον χάσει.

Όσο εύκολο κι αν είναι, εφόσον το θέλησετε να κάνετε καλύτερους νόμους, είναι αδύνατον να κάνετε τέτοιους, που τα πάθη των ανθρώπων δε θα τους κατατατούν, όπως κατατάτησαν και τους αρχικούς. Το να προβλεφθούν και να σταθμιστούν όλες οι επερχόμενες καταχρήσεις είναι ίσως αδύνατον, ακόμη και για τον πιο έμπειρο κρατικό αξιωματούχο. Η τοποθέτηση του νόμου πάνω απ' τον άνθρωπο συνιστά ένα πρόβλημα για την πολιτική, που εγώ το συγκρίνω μ' αυτό του τετραγωνισμού του κύβου στη γεωμετρία. Δώστε μια καλή λύση στο πρόβλημα κι η κυβέρνηση που θα θεμελιωθεί επάνω σ' αυτή τη λύση, θα είναι σωστή και αλώβητη από καταχρήσεις. Αλλά μέχρι τότε, να είστε βέβαιοι ότι, όπου νομίζετε ότι κάνετε τους νόμους να κυβερνούν, θα είναι οι άνθρωποι που θα κυβερνούν.

Δεν πρόκειται ποτέ να υπάρξει καλή και σταθερή συγκρότηση, παρά μόνο εκεί όπου ο νόμος θα κυβερνά στις καρδιές των ανθρώπων: όσο η νομοθετική ισχύς δε φτάνει μέχρις εκεί, οι νόμοι πάντοτε θα κατατατούνται. Όμως, πώς να φτάσει στις καρδιές; Είναι αυτό, που οι θεμελιωτές των θεσμών μας, που δε βλέπουν ποτέ παρά τη δύναμη και τις τιμοδίες, σχεδόν καθόλου δεν υπολογίζουν, κι αυτό, στο οποίο οι υλικές, ίσως, ανταμοιβές δε θα οδηγούσαν ακόμη και η πιο αδιάφορη δικαιοσύνη δε θα οδηγούσε σ' αυτό, αφού η δικαιοσύνη είναι όπως και η υγεία ένα αγαθό, που το απολαμβάνουμε χωρίς να το αισθανόμαστε, που δεν εμπνέει κανέναν ενθουσιασμό και του οποίου την αξία δεν κατανοούμε, παρά αφού το έχουμε πλέον χάσει.

Με ποιό τρόπο λοιπόν να συγκινήσουμε τις καρδιές και να

τις κάνουμε ν' αγαπήσουν την πατρίδα, όπως και τους νόμους της; Θα τολμήσω άραγε να το πω; Με παιδικά παιχνίδια, με θεσιούς περσιούς στα μάτια επιτόκων ανθρώπων, που διαμορφώνουν ωστόσο αγαπημένες σνηθείες και ακατανίκητους δεσμούς. Εάν σ' αυτό το σημείο παραλογίζομαι, είναι το λινόθετο, αφού ομολογώ ότι βλέπω την τρέλλα μου με τα χαρακτηριστικά της λογικής.

[2] ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

Όταν διαβάζουμε αρχαία ιστορία, νομίζουμε ότι μεταφερόμαστε σ' έναν άλλο κόσμο, ανάμεσα σε άλλα όντα. Τι κοινό έχουν οι Έλληνες, οι Άγγλοι, ή οι Ρώσοι, με τους Ρωμαίους και τους Έλληνες; Σχεδόν τίποτα εκτός απ' τη μορφή. Οι δυνατότες τους φηγές φαίνονται στους άλλους σαν υπερβολές της ιστορίας. Πώς αυτοί, που αισθάνονται τόσο μικροί, θα μπορούσαν να σκεφτούν ότι υπήρξαν ποτέ τόσο σπουδαίοι άνθρωποι; Οσο υπήρξαν και ήταν άνθρωποι όπως κι εμείς. Τι είναι εκείνο που μας εμποδίζει να είμαστε όπως εκείνοι; Οι προκαταλήψεις μας, η κατώτερη φιλοσοφία μας και το πάθος για το μικροσυμφέρον, που μαζί με τον εγωισμό συγκεντρώνονται σε όλες τις καρδιές από θεσιούς ανόητους, που το πνεύμα δεν υπαγορεύει ποτέ.

Κοντάς τα σύγχρονα έθνη, βλέπω συντάκτες νόμων, όμως ούτε έναν πραγματικό νομοθέτη. Στους αρχαίους βλέπω τους τρεις κυριότερους, που αξίζουν κάποιας ιδιαίτερης προσοχής: τον Μωυσή τον Αγκούργο και τον Νομά. Οι κυριότερες φροντίδες και των τριών στρέφονταν σε αντικείμενα, που στους

νομοδιδασκάλους μας θα φαίνονταν άξια εμπαιγμού. Και οι ργεις είχαν επιτυχίες, που θα κρίνονταν αδύνατες, εάν η υπαξή τους δεν είχε πιστοποιηθεί.

Ο πρώτος ξεκίνησε κι έφερε σε πέρας το εκπαιδευτικό έργο της συγγρότησης σε έθνος, ενός πλήθους από δύστυχους φρονιάδες, χωρίς τέχνη, άλλα ή ταλέντα, χωρίς αρετές ή θάρος, που μη κατέχοντας ούτε έναν κόκκο γης σχημάτιζαν μια αγέλη ετερογενή. Ο Μουσής τόλμησε να δημιουργήσει από την περιπλανώμενη αυτή κι υποδουλωμένη αγέλη, έναν ελεύθερο λαό, όταν, ενώ περιπλανιόταν στις ερήμους χωρίς να έχει ούτε μια πέτρα για ν' αγκυρήσει το κεφάλι της, της έδωσε το θεσμό που άντεξε στη δοκιμασία του χρόνου, της πύλης και των καταπητών, τον ανεξάδελφο θεσμό, που πέντε χιλιάδες χρόνια δεν μπόρεσαν να καταστρέψουν, ούτε καν να αλλοιώσουν, κι ο οποίος υπάγχει ακόμη και σήμερα, σε όλη του την ισχύ, μοιωνότι βέβαια το σώμα του έθνους έχει πάρει να υπάγχει.

Για να εμπροδίσει το λαό του να διαλυθεί ανάμεσα στους έξονους λαούς, του έδωσε ήθη και συνήθειες, που δε θα μπορούσαν ν' αναμυχθούν με τα ήθη και τις συνήθειες των άλλων εθνών· τον φρότισε με λειπουργικά τυτικά, με συγκεκριμένες τελετουργίες με χλμούς πρότους τον πείξε, ώστε να τον κρατά διαρκώς απασχολημένο και πάντοτε ξένο ανάμεσα στους άλλους ανθρώπους· κι όλοι οι δεσμοί αδελφοσύνης, που εγκατέστησε ανάμεσα στα μέλη της δημοκρατίας του, αποτελούσαν, εξίσου, εμπόδια, που τον κρατούσαν διαχωρισμένο απ' τους γείτονές του και τον εμπόδιζαν ν' αναμυχθεί μ' αυτούς. Είναι μ' αυτό τον τρόπο, που αυτό το παρόδοξο έθνος, που τόσο συχνά υποτάχθηκε, τόσο συχνά σκορπίστηκε, που φαινομενικά κατασφάφηκε, αλλά που παρέμεινε πάντοτε πιστό στη λαιρεία των κανόνων του, διατηρήθηκε μέχρι τις μέρες μας, διακοσμημένη-

νο ανάμεσα σε άλλα, χωρίς ν' αναμυχθεί μ' αυτά, ενώ τα ήθη του, οι νόμοι του, τα τελετουργικά του τυτικά υπάγχουν και θα διαρκέσουν όσο και ο κόσμος, παρότι το μένος και τις διώξεις που υφίσταται απ' το υπόλοιπο ανθρώπινο γένος.

Ο Λυκούργος επιχείρησε να δώσει θεομους ό' ένα λαό, που ήταν ήδη εξασθενημένος απ' την υποδούλωση κι απ' τα ελαττώματα που είναι το αποτέλεσμα της. Του επέβαλε ένα σιδερένιο ζυγό, τέτοιοι, που σε κανέναν άλλο λαό δεν είχε ποτέ επιβληθεί όμως τον συνένωσε και τον έκανε, ως το πούμε έτσι, να συνταυτιστεί μ' αυτόν το ζυγό, κρατώντας τον διαρκώς απασχολημένο. Ακατάπαυστα του υποδέχτηκε την πατρίδα, μέσα απ' τους νόμους, τα εγκοννίσματα, το σπίτι, τις αγάτες και τις γιορτές· δεν του άφηνε ούτε μια στιγμή απραξίας, για να μένει μόνος· κι απ' το συνεχές αυτό περιορισμό, που όμως τον εξευγένηζε ο στόχος, γεννήθηκε μέσα του η φλόγεση αγάπης για την πατρίδα, που υπήρξε πάντοτε το πιο ισχυρό ή μάλλον το μοναδικό πάθος των Σπαρτιατών, το οποίο και δημιουργήσε υπεράνθρωπα όντα. Η Σπάρτη δεν ήταν παρά μια πόλη, αυτό είναι αλήθεια· όμως από τη δύναμη και μόνο του θεσμού της, η πόλη αυτή έδωσε νόμους ό' ολόκληρη την Ελλάδα, έγινε η προτυπούς της, κάνοντας ολόκληρη την περσική αυτοκρατορία να τρέμει. Η Σπάρτη υπήρξε η εστία, απ' όπου η νομοθεσία της επεξέτεινε τ' αποτελέσματά της, παντού και γύρω απ' αυτήν.

Όσοι δεν είδαν στον Νουμά, παρότι έναν θεμελιωτή τυπικών και θεοσκευτικών τελετουργιών, έχουν κρίνει πολύ άσχημα τον μεγάλο αυτό άνδρα. Ο Νουμάς υπήρξε ο πραγματικός θεμελιωτής της Ρώμης. Εάν ο Ρωμύλος δεν είχε κάνει τίποτε άλλο απ' το να συγκεντρώνει κατοίκους, που μια ανατομή θα μπορούσε να διασκορπίσει, το ατέλές του έργο δε θα μπορούσε ν' αντέξει στο χρόνο. Ήταν ο Νουμάς, που το έκανε σταθερό και μόνιμο,

συνενώνοντας τους ληστές σ' ένα σώμα αδιάλυτο, μετατρέποντάς τους σε πολίτες, ληστέζο μεσω νόμων, που η φτώχεια της αργοντικής ζωής δεν καθιστούσε αναγκαίους, και περισσότερο μέσω θεσμών ήπιων, που συνέδεαν τους μεν με τους δε, κι όλους μαζί με τη γη τους, και καθιστώντας τέλος την πόλη τους ιερή, με τέλεις φαινομενικά μάταιες και δεισιδαιμονικές, που ελάχιστα άνθρωποι αισθάνονται τη δύναμη και το αποτέλεσμά τους και των οποίων ήταν ο Ρωμύλος, ο ίδιος ο τρομερός Ρωμύλος, που είχε θέσει τα πρώτα θεμέλια.

Το ίδιο πνεύμα καθοδηγούσε όλους τους αρχαίους νομοθέτες, για τη διαμόρφωση των θεσμών τους. Όλοι αναζητούσαν τους θεσμούς, που θα συνέδεαν τους πολίτες με την πατρίδα τους, αλλά και μεταξύ τους. Τους βρήκαν, μέσα από συγκεχυμένες συνηθειες, μέσα από θρησκευτικές τελετές, που, απ' τη φύση τους, υπήρξαν πάντοτε αποκαταστατικές κι εθνικές, μέσα από αγωνίσματα που κρατούσαν πάντοτε συγκεντρωμένους τους πολίτες, μέσα από ασκήσεις, που αυξάνονταν, με την ενίσχυση της γούμης και των δυνάμεών τους, την υπεργράνεια και την αυτοεκτίμησή τους· μέσα από θεάματα που, υπενθυμίζοντάς τους την ιστορία των προγόνων τους, τις συμφορές τους και τις νίκες τους, άγγιζαν τις καρδιές τους, τις φλόγιζαν με την επιθυμία για ξωηρή αμύδα, για να τις συνδέσουν, τέλος, με ισχυρό τρόπο, μ' αυτήν την πατριδα, με την οποία δεν έπαιναν να τους απασχολούν. Είναι τα ομηρικά έπη, που απαργέλλονται στους Έλληνες στις επίσημες συγκεντρώσεις τους, όχι μέσα σε κλειστές αίθουσες, σε θέατρα και με τα λερτά στο χέρι, αλλά στο ύπαιθρο, ενώ ήταν συγγετημένοι σε εθνικό σώμα. Είναι οι τραγωδίες του Διογύλιου, του Σοφοκλή και του Ευριπίδη, που συχνά παίζονταν μαρυστά τους· είναι τα βραβεία με τα οποία, κάτω απ' τις επευφημίες

ολόκληρης της Ελλάδας, στεφάνωναν τους νικητές για αγωνίσματα, που φωτίζοντάς τα συνεχώς με αμύδα και δόξα, έφεραν το κουράγιο και τις αρετές τους σε τέτοιο σημείο, που εμείς σήμερα δεν μπορούμε καν να συλλάβουμε, και που άλλωστε οι σύγχρονοι μας δεν είναι σε θέση να πιστέψουν. Εάν έχουν νόμους, είναι για να μαθαίνουν αποκαταστατικά να υπακούουν στους κυρίους τους, για να μην κλέβουν το δικάνό τους και για να δίνουν χρήματα στους κατεργαζομένους δημώτους λατρυγούς. Εάν έχουν κάποιες συνηθειες, είναι για να μαθαίνουν να διασκεδάζουν την οκνηρία των γυναικών ελαφρών ηθών και για να βγάζουν περίπλοκο, με χάρη, τη δική τους. Εάν συγκεντρώνονται, συγκεντρώνονται μέσα σε ναούς για μια λατρεία που δεν έχει τίποτα το εθνικό, που δε θυμίζει πονθενά την πατριδα· μέσα σε αίθουσες κατάλοιτες, όπου, για να μπουν, πληρώνουν, προκειμένου να δούν θεάματα θηλυγετή κι ακόλαστα κι όπου δεν ξέρουν να μιλούν παρὰ για έρωτες· συγκεντρώνονται, για να δουν κακούς ηθοποιούς ν' απαργέλλουν πομπόδως, πόρνες να ακαλίζονται, αλλά και για να πάδουν μαθήματα διαφθοράς, τα μόνα που μπορεί κανείς ν' αντήσει, απ' όσα υποτίθεται ότι προσφέρονται· συγκεντρώνονται σε γιορτές, όπου ο λαός, πάντοτε περιφρονημένος, δεν έχει ποτέ καμιά επιρροή, όπου οι επικρίσεις κι η δημόσια αποδοκιμασία δεν παδάρουν ποτέ κανένα αποτελεσμα· και τέλος, ανάμεσα στον ακόλαστο όγλο, για να συνάψουν μυστικούς δεσμούς, για να επιδιώξουν ηδονές που χωρίζουν, που απομονώνουν, όσο γίνεται, τους ανθρώπους και που αφήνουν τις περισσότερες καρδιές αγυλίνωτες. Είναι άραγε αυτά ερεθίσματα, που ενισχύουν τον πατισμοισμό; Θα πρέπει τάχα να εκπαιδύσεται κανείς, που τόσο ανόμοιο τρόπος διαβίωσης παδάρουν τόσο διαφορετικά αποτελέσματα και που οι σύγ-

χρονοί μας δε βρίσκουν μέσα τους πλέον τίποτα απ' αυτή την ψυχική γοήμη που ενέπνεε τους αρχαίους; Συγχωρέστε αυτές τις παρεκβάσεις, εξαιτίας μιας θέμης που έχετε αναλύσει σωστά. Με χαρά επανέγχομαι σ' αυτό που αφορά όλους τους σύγχρονους λαούς και που ελάχιστα μ' απομακρύνει απ' όσα πρην από λίγο ανέφερα.

[3] ΕΦΑΡΜΟΓΗ

Η Πολωνία είναι ένα μεγάλο κράτος, που περιβάλλεται από ακρόνη πιο σημαντικά κράτη, τα οποία, με το δεσποτισμό και με τη στρατιωτική τους πειθαρχία, διατήρησαν μια μεγάλη επιθετική δύναμη. Αντίθετα μ' αυτά, εκείνη παραμένει, εξαιτίας της εσωτερικής της αναρχίας, αδύναμη, ενώ παρά την αξία της, βρίσκεται διαρκώς εκτεθειμένη σε όλες τους τις προσβολές. Δε δύσκειται καθόλου φρούρια, για να στηματήσει τις επιδρομές τους. Η εξήμισή της την κάνει σχεδόν ολοκληρωτικά ανίσχυρη να αμυνθεί. Καμία τάξη στην οικονομία, λίγο ή καθόλου στρατός· καμία στρατιωτική πειθαρχία, καμία τάξη, καμία ιεραρχία· πάντοτε εσωτερικά διαιρεμένη, πάντοτε απειλούμενη απ' το εξωτερικό, η ίδια δε διαδέχεται καμιά σταθερότητα, ενώ εξαστάται απ' τις παραξενιές των γειτόνων της. Δε βλέπω, στην παρούσα κατάσταση, παρά ένα και μοναδικό μέσο για να της δοθεί η σταθερότητα που της λείπει: είναι να διαποτιστεί, ως το ποίμε έτοιμ, ολόκληρο το έθνος, με την ψυχή των συμμάχων· είναι να εγκατασταθεί το πνεύμα της δημοκρατικής πολιτείας, με τέτοιο τρόπο στην καρδιά των Πολωνών, ώστε να διατηρείται εκεί, παρά τις προστάσεις των καταπιεστών της: εκεί βρίσκεται, νο-

μίζω, το μοναδικό καταφύγιο, το οποίο η δύναμη δεν μπορεί ούτε να βλάψει ούτε να καταστρέψει. Μόλις είχαμε μια απόδειξη, που θα μείνει για πάντα αξιοσημείωτη: η Πολωνία βρισκόταν στο ξυπό της Ρωσίας, όμως οι Πολωνοί παρόντες ελευθεροί. Εξαιρετικό παρόδειγμα, που δείχνει πώς μπορείτε ν' αψηφήσετε την ισχύ και τη φιλοδοξία των γειτόνων σας. Δε θα μπορούσατε ίσως να εμποδίσετε να σας καταβροχθίσουν· πότε τουλάχιστον τα μέτρα σας, ώστε να μην μπορέσουν να σας χωνέψουν. Ό,τι κι αν κάνουμε, προτού μπορέσουμε να δώσουμε στην Πολωνία ό,τι της λείπει, ώστε να είναι σε θέση ν' αντισταθεί στους εχθρούς της, εκείνη θα έχει, ήδη, εκατό φορές καταβληθεί. Η αρετή των πολέων της, ο πατριωτικός τους ήθος, η συγκεντρωμένη μορφή που οι εθνικοί θεομοί προοδούν να πάσχουν στην ψυχή τους, να το μοναδικό οχυρό, που θα είναι πάντοτε έτοιμο να την υπερασπιστεί και που κανένας στρατός δε θα είναι σε θέση να παραβιάσει. Εάν λάβετε τα μέτρα σας, ώστε κανένας Πολωνός να μην μπορεί να γίνει Ρώσος, σας απαιτώ ότι η Ρωσία δε θα υποτάξει ποτέ την Πολωνία.

Είναι οι εθνικοί θεομοί, που διαμορφώνουν το πνεύμα, το χαρακτήρα και τα ήθη ενός λαού, που τον κάνουν να είναι αυτός και όχι κάποιος άλλος, που του εμπνέουν τη φλογερή αυτή αγάπη για την πατρίδα, τη θεμελιωμένη σε συνήθειες, που είναι αδύνατον να ξεριζωθούν και που τον κάνουν να πεθαίνει από πλήξη ανάμεσα σε άλλους λαούς, έστω κι αν βρίσκεται ανάμεσα σε απολαύσεις, τις οποίες στην πατρίδα του στερείται. Θυμηθείτε εκείνον το Σπαρτιάτη, τον χορτασμένο απ' τις ηδονές της αυλής του μεγάλου βασιλιά, που τον μέμφονταν, επειδή είχε επιθυμώσει τον μέλανα ζωμό. «Αχ! λέει στο σαρτάπη αναστενάζοντας, γνωρίζω τις δικές σου απολαύσεις, αλλά εσύ δε γνωρίζεις τις δικές μας.»

Σήμερα, ό,τι κι αν λέμε, δεν υπάρχουν πλέον Γάλλοι, Γερμανοί, Ισπανοί, ακόμη και Άγγλοι· δεν υπάρχουν, παρά μόνο Ευρωπαίοι. Όλοι έχουν τα ίδια γούστα, τα ίδια πάθη και τα ίδια ήθη, αφού κανείς τους δεν έχει πάγει μια εθνική μορφή, που θα οφειλεται σε κάποιον ιδιαίτερο θεσμό. Κάτω απ' τις ίδιες συνθήκες, θα κάνουν όλοι τα ίδια πράγματα· όλοι θα πουν ότι είναι αφιλοκεδείς κι όλοι θα είναι απαρώνες· όλοι θα μιλήσουν για το δημόσιο αγαθό και δε θα σκεφτούν παρά μόνο τον εαυτό τους· όλοι θα εγκωμιάσουν τη μετριότητα και θα θελήσουν να γίνουν Κροίσσοι· δεν έχουν άλλη φιλοδοξία απ' την πολυτέλεια, δεν έχουν άλλο πάθος απ' το χρυσάφι, βέβαιοι ότι μ' αυτό θ' αποκτήσουν ό,τι τους βάζει σε πειρασμό, θα πουληθούν όλοι στον πρώτο που θα ήθελε να τους πληρώσει. Τι τους ενδιαφέρει σε ποιον κύριο υπακούουν, ποιανού κράτους τους νόμους ακολουθούν; εφόσον βρίσκουν χρήμα για να κλέψουν και γυναίκες για να διαφθείρουν, όπου κι αν είναι, βρίσκονται στην πατρίδα τους.

Δώστε μια διαφορετική γοπή στα πάθη των Πολωνών και θα δώσετε στις ψυχές τους μια φουιογνώμια εθνική, που θα τους ξεχωρίζει απ' τους άλλους λαούς, θα τους εμποδίζει να συνδέονται μ' αυτούς, να χαίρονται ανάμεσά τους· μια δύναμη, που θα αντικαταστήσει το καταχρηστικό παιχνίδι των μάταιων διδαγμάτων, που θα τους κάνει ν' ακολουθούν από πρόκληση και από πάθος αυτό που δεν κάνουμε ποτέ αρεστά καλά, όταν το κάνουμε από καθήκον ή από συμφέρον. Είναι αυτές οι ψυχές, που μια καλά εφαρμοσμένη νομοθεσία θα κυριεύσει. Θα υπακούουν στους νόμους και δε θα τους καταπατούν, γιατί θα τους αναγνωρίζουν και γιατί θα έχουν την εσωτερική συγκατάθεση της βούλησής τους. Αγατώντας την πατρίδα, θα την υπηρετούν με ζήλο και με όλη τους την καρ-

διά. Με αυτό και μόνο το συναίσθημα, η νομοθεσία, ακόμη κι εάν είναι κακή, θα διαμορφώσει καλούς πολίτες· και δεν είναι παρά μόνο οι καλοί πολίτες, που κάνουν τη δύναμη και την ευημερία του κράτους.

Θα εξηγήσω στη συνέχεια το σύστημα της διοίκησης, το οποίο, χωρίς σχεδόν ν' αγγίξει τους νόμους σας σε βάθος, μου φαίνεται κατάλληλο να οδηγήσει τον πατριωτισμό και τις αρετές, που του είναι αδιαχώριστες, στο υψηλότερο σημείο έντασης, που θα μπορούσαν να βρεθούν. Όμως είτε υποθέσετε είτε όχι αυτό το σύστημα, να ξεκινάτε πάντοτε δημιουργώντας στους Πολωνούς την ιδέα ότι οι ίδιοι και η πατρίδα τους είναι σπουδαίοι· ύστερα απ' τον τρόπο με τον οποίο μόλις παρουσιάστηκαν, η γνώμη αυτή δε θα είναι ψεύτικη. Θα πρέπει ν' αφοδέξετε την ευκαιρία που σας δίνουν τα σημερινά γεγονότα, για να υψώσετε τις ψυχές τους μέχρι το χαρραπήγα της ψυχής των αρχαίων. Είναι βέβαιο ότι η συνομοσπονδία του Βαρ έσωσε την πατρίδα, που είχε σχεδόν εκπνεύσει. Θα πρέπει, με ιερούς χαρακτήρες, να χαράξουμε τη σπουδαία αυτή εποχή στις καρδιές όλων των Πολωνών. Θα επιθυμούσα να υψώσουμε ένα μνημείο στη μνήμη της· να βάλουμε σ' αυτό τα ονόματα όλων των συνασπισμένων, ακόμη κι εκείνων που μπορεί στη συνέχεια να προδώσαν τον κοινό σκοπό· μια τόσο σπουδαία πράξη θα πρέπει να οβήσει τα λάθη μιας ολόκληρης ζωής· θα ήθελα ακόμη, να θεοποιηθούν εορτασμοί, όπου περιοδικά, κάθε δέκα χρόνια, με μια τελετή απλή, περήφανη και δημοκρατική, χωρίς αστραφτερές και μάταιες επιδείξεις, θα εγκομιάζονται με αξιοπρέπεια κι όχι με υπερβολική έμπραση οι ενάρετοι αυτοί πολίτες, που είχαν την τιμή να υποφέρουν για την πατρίδα, κάτω απ' τον εχθρικό ξυπό· θα ήθελα ακόμη να παραχωρείται στις οικογένειές τους κάποιο τιμητικό προνόμιο, που θα φέρνει πάντοτε

την υφεία αυτή ανάμνηση στα μέτρα του κοινού. Δε θα επιθυμούσα, ωστόσο, να επιτρέπεται σ' αυτές τις τελειές η παρρηϊκή ύβρις ενάντια στους Ρώσους, ούτε και ν' αναφέρονται σ' αυτούς: θα ήταν σαν να τους τιμούσαμε. Η σωστή, η ανάμνηση της βαρβαρότητας τους και το εγκώμιο όσων τους έχουν αντισταθεί, θα πουν γι' αυτούς όλα όσα θα πρέπει να πουν: θα πρέπει να τους περιφρονείτε αργατά, για να τους μιμησείτε.

Θα ήθελα, με τις τιμές και τις δημόσιες ανταμοιβές, να δοθεί λάμψη σε όλες τις πατριωτικές αρετές, ν' ασχολούνται ασταιμάτητα οι πολίτες με την πατριδα, αυτή να γίνει η σπουδαιότερή τους υπόθεση και να την έχουν διαρκώς μπροστά στα μάτια τους. Με τον τρόπο αυτό θα έχουν, τ' ομολογώ, λιγότερα μέσα και χρόνο για να πλουτίσουν, θα έχουν όμως και λυότερη ανάγνση κι επιθυμία γι' αυτό, καθώς οι καρδιές τους θα μάθουν σε μια διαφορετική ευτυχία, από εκείνη που δίνει η περιουσία: να λοιπόν η τέχνη για να εξευγενιστούν οι ψυχές και για να γίνουν ένα εργαλείο πιο ισχυρό κι απ' το χρυσάφι.

Η σύντομη έκθεση των ηθών των Πολωνών, που ο κ. de Wielhorski θέλησε να μου κοινοποιήσει, δεν αρκεί για να με κάνει να γνωρίσω τα πολιτικά και οικιακά τους ήθη. Όμως ένα μεγάλο έθος, που ποτέ δεν ανακατεύεται υπεβολικά με τους γείτονές του, θα πρέπει να έχει πολλά ιδιαίτερα ήθη, που ίσως και να νοθεύονται καθημερινά απ' τη γενική ροπή που επικρατεί στην Ευρώπη να υποθετούνται τα γούστα και τα ήθη των Γάλλων. Θα πρέπει να διατηρηθούν, ν' αποκατασταθούν οι παλαιές αυτές συνήθειες, αλλά και να εισαχθούν κάποιες, που θα είναι κατάλληλες και ιδιαίτερες για τους Πολωνούς. Οι συνήθειες αυτές, ακόμη κι αν είναι αδιάφορες κι ακόμη κι εάν, από οθιομένες απόψεις, είναι κακές, εφόσον δεν είναι ουσιαστικά τέτοιες, θα έχουν πάντοτε το πλεονέκτημα ότι θα κάνουν την

πατριδα τους αγαπητή στους Πολωνούς, καθώς κι ότι θα τους προκρίνουν μια φρονική αποστογή προς κάθε ανάμνηση με το εξωτερικό. Θεωρώ ευτυχές το γεγονός ότι έχουν μια ιδιαίτερη ενδυμασία. Διατηρείστε με φροντίδα το πλεονέκτημα αυτό: κάντε ακριβώς το αντίθετο απ' αυτό που έκανε ο τσάρος, που τόσο εγκωμιάζουν. Κανείς, ούτε ο βασιλιάς, ούτε οι γερουσταστές, ούτε άλλος δημόσιος άνδρας, να μη φορά ποτέ ενδυμασία διαφορετική από αυτή του έθνους και κανένας Πολωνός να μην τολμά να εμφανιστεί στην αυλή ντυμένος όπως οι Γάλλοι.

Να είναι πολλά τα δημόσια αγωνίσματα, στα οποία η καλή μητέρα πατριδα θα ικανοποιείται να βλέπει τα παιδιά της. Ας ασχολείται συχνά μαζί τους, για ν' ασχολούνται πάντοτε κι αυτά μ' εκείνη. Θα πρέπει να καταργηθούν ακόμη και στην αυλή, εξαιτίας κυδίας του παραδείγματος που δίνουν, τα παιχνίδια, τα θέατρα, οι κωμωδίες, η όπερα, ό,τι εκθαλύνει τους άνδρες, ό,τι τους αποστρά, τους απομονώνει, τους κάνει να ξεχνούν την πατριδα και το καθήκον τους, όλα όσα τους κάνουν να είναι παντού καλά, αρκεί να διασκεδάζουν* θα πρέπει να εφευρεθούν αγωνίσματα, γιορτές, τελείες, τόσο ιδιαίτερες γι' αυτή την αυλή, ώστε να μην μπορεί να τις βρει κανείς σε καμιά άλλη. Θα πρέπει να διασκεδάζουν στην Πολωνία περισσότερο απ' όσο σε οποιαδήποτε άλλη χώρα, αλλά όχι με τον ίδιο τρόπο. Θα πρέπει με μια λέξη, αντιστρέφοντας τη βδελυγή αυτή παρομιά, να κάνουμε τον κάθε Πολωνό να πει απ' το βάθος της καρδιάς του: *Ubi patria ibi bene**.

Τίποτα το ξεχωριστό να μην ισχύει, εφόσον αυτό είναι δυνατόν, για τους σπουδαίους και τους πλούσιους. Πολλά θαάμα-

* Ο Rousseau αντιστρέφει εδώ τη ρήση του Κικέρωνα (*Tusculanae disputationes* 5.108) «ubi bene, ibi patria».

τα στο υπάθετο, όπου οι βαθμίδες της ιεραρχίας θα διακρίνονται, αλλά κι όπου ολόκληρος ο λαός θα συμμετέχει εξίσου, όπως γινόταν στους αρχαίους, κι όπου, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι νεαροί ευγενείς θ' αποδεικνύουν τη δύναμη και την επιτηδειότητά τους. Οι ταυρομαχίες δε συνεισέφεραν λίγο στη διατήρηση της ευρωστίας του ισπανικού έθνους. Αντά τα υπαυδρά, όπου άλλοτε ασκούσαν η νεολαία της Πολωνίας, θα έπρεπε με φροντίδα ν' αποκατασταθούν, ενώ θα έπρεπε να δημιουργηθούν για χάρη της και κάποια θέατρα άμυλλας και τιμής. Τίποτα δε θα ήταν πιο εύκολο, απ' το ν' αντικατασταθούν οι αγώνες των αρχαίων από ασκήσεις λιγότερο σκληρές, στις οποίες, ωστόσο, θα είναι η δύναμη κι η επιτηδειότητα που θα παίζουν κάποιο ρόλο, κι όπου οι νικητές θα λαμβάνουν εξίσου τιμές κι ανταμειβές. Η ιππασία είναι, για παράδειγμα, μια άσκηση που ταυιάζει πολύ στους Πολωνούς, ενώ συγχρόνως αποτελεί πολύ λαμπρό θέαμα.

Οι ομηρικοί ήρωες διακρίνονταν όλοι για τη δύναμη και την επιτηδειότητά τους και μ' αυτό αποδείκνυναν στα μάτια του λαού ότι ήταν φτιαγμένοι για να τον διατάζουν. Οι αγώνες των ιπποτών διαμόρφωναν ανθρώπους, που ήταν όχι μόνο ανδρείοι και θαρραλέοι, αλλά και άληστοι για τιμή και δόξα, ικανοί ν' αποκτήσουν όλες τις αρετές. Η χρησιμοποίηση των πυροβόλων όπλων, καθιστώντας τις σωματικές ικανότητες λιγότερο χρήσιμες για την απόκτηση δόξας, τις έκανε να πέσουν σε δυσμένεια. Προκύπτει απ' αυτό ότι, πέρα απ' τις πνευματικές αρετές, που είναι συχνά αμφίβολες και μεταβαλλόμενες, για τις οποίες υπάρχουν χιλιάδες μέσα να ξεγελαστεί κανείς, και των οποίων ο λαός αποτελεί έναν κακό κριτή, ένας άνθρωπος, με το προνόμιο της καταγωγής, δεν διαθέτει τίποτα, που θα τον διέκρινε από έναν άλλο, που θα δικαιολογούσε την

περιουσία του και που θα εμφανίζε στο πρόσωπό του ένα φυσικό δικαίωμα για ανωτερότητα· όσο περισσότερο αγνοούμε αυτά τα εξωτερικά σημάδια, τόσο περισσότερο έχουμε που μας κυβερνούν εκθλιβόνται και διαφθείρονται ατιμασθέν. Είναι ωστόσο σημαντικό, περισσότερο κι απ' όσο νομίζουμε, όλοι αυτοί που κάποια μέρα θα δίνουν εντολές στους άλλους, να φαίνονται ήδη απ' τη νεότητά τους ότι είναι από κάθε άποψη ανώτεροι απ' αυτούς ή ότι τουλάχιστον προσηλαθούν για κάτι τέτοιο. Είναι επιπλέον καλό ο λαός να βελώνεται συχνά και κάτω από ευχάριστες συνθήκες με τους αχρηγούς του, να τους γνωρίζει, να συνηθίζει να τους βλέπει, να μιλάζεται τις χαρές του μ' αυτούς. Εφόσον τηρείται πάντοτε κάποια πειθαρχία, και δεν ανακατεύονται μετρού τους ο λαός με τους αχρηγούς, τα παραπάνω θα αποτελούν το μέσο ενόχλησης των δειμών αέλης και σύνδεσης της αφοσίωσης με το σεβασμό. Τέλος, η προτίμηση για τις σωματικές ασκήσεις απομακρύνει την επικίνδυνη οκνηρία, τις ήδονες που εκθλιβόνουν και την πολυτέλεια του πνεύματος. Είναι κυρίως προς όφελος της ηγωγής, που πρέπει να ασκείται το σόφισμα· και να τι αδυνατούν να δουν, οι μικροί μας σοφοί.

Μην παρεμβαλέτε καθόλου έναν κάποιο δημοσιο διάκονο· να είναι αεινός, επιβλητικός, η δε μεγαλοπρέπεια να βελώνεται περισσότερο στους ανθρώπους παρά στα πράγματα. Δεν μπορεί κανείς να πιστέψει το πόσο η καρδιά του λαού ακουούθει τα μάτια του και πόσο το μεγαλείο του τελευταίου του επιβάλλεται. Κάτι τέτοιο δίνει στην εξουσία έναν αέρινα τάξης και κανόνων, που εμπνέει εμπιστοσύνη κι απομακρύνει τις φαντασιοπληξίες και τις ιδιοτροπίες, που συνδέονται με ιδέες για αυθαίρετη εξουσία. Στις τελευταίες το μόνο που θα πρέπει ν' αποφευχθεί είναι σιδηρότερο το επιτάλαστο και το θαύρω-

τικό, όπως και οι πολυτέλεις διακομήσεις που τόσο συνηθίζονται στις ανδές. Οι γιοιτές ενός ελεύθερου λαού θα πρέπει πάντοτε να αποπνέουν ευγένεια και σοφιστήρι, ενώ δεν πρέπει να του παρουσιάζουμε για να θαυμάσει, παρά αντικείμενα που αξίζουν την εκτίμησή του. Οι Ρωμαίοι, στους θηιάμβους τους, επιδείκνυναν μια υπερβολική πολυτέλεια, επρόκειτο όμως για την πολυτέλεια των ηττημένων· όσο περισσότερο είχαμε, τόσο λιγότερο γοήτευε ακόμη και η λάμψη της αποτέλει· ένα μεγάλο μάρμαρο για τους ίδιους τους Ρωμαίους. Οι αιχμάλωτοι βασιλιάδες ανυποδέχονταν με χροιά δεισιά και με πολύτιμους λίθους. Να μια πολυτέλεια που αμιγώς στην περσίαση. Συγγνώμη φτάνει κανείς στον ίδιο σκοπό από δυο αντίθετους δρόμους. Τα δυο κουβάδια μιά, μισοτά στη θέση του υπουργού οικονομικών, στη βουλή των λόρδων στην Αγγλία συνιστούν στα μάτια μου ένα διάκοσμο συγκινησιακό και μεγαλειώδη. Δύο δείκτια στάρι, ανάλογα τοποθετημένα στη γερουσία της Πολωνίας, δε θα είχαν, κατά τη γνώμη μου, ένα λιγότερο ωραίο αποτέλεσμα.

Η περσίαση απόσταση στις περιουσίες, που χωρίζει μεταξύ τους τους φρουδάριχες που ανήκουν στην μικρή αριστοκρατία, αποτρέπει μεγάλο εμπόδιο στις ανεγκλιές μεταρρυθμίσεις, για να γίνει η ανάγκη για την πατριδα το κυρίαρχο πάθος. Όσο η πολυτέλεια θα βασιλεύει ανάμεσα στους ισχυρούς, η πλεονεξία θα βασιλεύει σε όλες τις κατάρτιες. Το αντικείμενο του δημοσίου θαυμασμού θα είναι πάντοτε αυτό που επιθυμούν οι ιδιώτες· κι εάν θα πρέπει να είναι κανείς πλούσιος για να λάμψει, το κυρίαρχο πάθος θα είναι τότε το να γίνει κανείς πλούσιος. Μεγάλο μέσο διαφθοράς, που, όσο αυτό είναι δυνατόν, θα πρέπει κανείς να το αμβλύνει. Εάν άλλα ελαστικά αντικείμενα, εάν σύμβολα της μεγαλίας, έκαναν τους ανθρόπους που έχουν κάποια θέση

να ξεχωρίζουν, όσοι δε θα ήταν παρά μόνο πλούσιοι θα στερούνταν κάτι τέτοιο· οι κρυφές επιθυμίες θα έπαιζαν, με φυσικό τρόπο, το ρόλο αυτών των περιβλεπτον διακρίσεων, δηλ. της αξίας και της αρετής, όταν πλέον δε θα μπορούσε κανείς να διαπείσει, παρά μέσω αυτών. Οι ύπαιοι της Ρώμης ήταν συγγνώμην πρώτοι, είχαν όμως στη διάθεσή τους «αφρόδους» αυτό το εμπορεύσιμο ο λαός και γι' αυτό κάποιοι πλούσιοι κατάφεραν να φτάσουν στην υπατεία. Το να καταστήθει ολοκληρωτικά η πολυτέλεια εκεί όπου βασιλεύει η ανωσύριτα, μου φαίνεται, το ομολογώ, ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα. Δε θα υπήρχε όμως κάποιο μέσο ν' αλλάξουν τ' αντικείμενα αυτής της πολυτέλειας και να δοθεί ένα παράδειγμα, που θα είναι λιγότερο επιβλαβές; Άλλοτε, επί παραδείγματι, οι πρώτοι ευγενείς της Πολωνίας συνδέονταν με τους ισχυρούς που τους παρείχαν τα μέσα για την εκπαίδευση και τη διαβίωσή τους, όταν έλειπαν στην ακολουθία τους. Ίδού μια πραγματικά μεγάλη και σεινή πολυτέλεια, της οποίας αισθανόμην απόλυτος τη δυσκολία, αλλά που, τουλάχιστον, μακριά απ' το να ευτελίζει τις ψυχές, τις ανυψώνει, τους δίνει ένα αίσθημα ισχύος, ενώ, άλλωστε, υπήρχε και στους Ρωμαίους, χωρίς καταχρήσεις, όσο διήρκεσε η δημοκρατία. Έχω διαβάσει ότι ο δούκας d'Erpeton, όταν κάποια μέρα συνάντησε τον δούκα de Sully, θέλησε να φιλονικήσει μαζί του, αλλά, καθώς δεν είχε παρά μόνο εξανόσιους ευγενείς στην ακολουθία του, δεν τόλμησε να επιτεθεί στον Sully, που είχε οκτακόσιους. Αμφισβώλλω για το εάν μια πολυτέλεια τέτοιου είδους αφήνει μεγάλο χώρο για μεταχλίπιδια· ενώ αυτό τουλάχιστον το παράδειγμα δε θα δελεάσει τους πρώτους. Κάντε τους ισχυρούς της Πολωνίας, να μην έχουν παρά τέτοιου είδους πολυτέλειες· θα προκληθούν ίσως διαμάχες, ομάδες, φιλονικίες· όμως το έθνος δε θα διαφθαρεί. Υστερα απ' αυτό, ως ανεχθούμε τη στρατιωτική πολυτέ-

λεια, αυτή των οσίων και των αδόνων· όμως κάθε σπολδί που εκδηλώνει ως είναι περιφρονητέο· κι εάν δεν μπορούμε να κά-
νουμε τις γυναίκες να το αψηθούν, ως τους μάθουμε τουλάχισ-
τον να το αποδοκιμάζουν και να το περιφρονούν στους άνδρες.
Κατά τα λοιπά, δεν είναι με νόμους που περιορίζουν την πολυ-
τέλεια, που θα καταφέρουμε να την εξαφανίσουμε: είναι απ' *the*
τά βάθη της καρδιάς μας, που θα πρέπει να την εκριζώσουμε,
εγγαράσσοντας συγχρόνως προτιμήσεις, που θα είναι περισ-
σότερο υγιείς κι ευγενικές. Το να απαγορεύουμε τα πράγματα
που δεν πρέπει να κάνουμε, συνιστά ένα μέσο ανόητο και μά-
ταιο, εάν πρώτα δεν ξεκινήσουμε απ' το να τα καθιστούμε μί-
σητά και άξια περιφρόνησης· άλλωστε, ποτέ η αποδοκιμασία
απ' το νόμο δεν είναι αποτελεσματική, παρό μόνο όταν έρχε-
ται να στηρίξει αυτή της κρίσης. Οποιοσδήποτε αναμυχθεί
στην εγκαθίδρυση των θεσμών ενός λαού, θα πρέπει να γνω-
ρίξει πώς να εξουσιάζει τις γνώμες και πώς μέσω αυτών να
κυβερνά τα πάθη των ανθρώπων. Αυτά αληθεύει κυρίως για
το αντικείμενο στο οποίο αναφέρομαι. Οι νόμοι που περιορί-
ζουν την πολυτέλεια οξύνουν την επιθυμία με τον καταναγκα-
σινό περισσότερο απ' όσο την σβήνουν με την τιμωρία. Η
απλότητα στα ήθη και στον καλωπισμό αποτελεί λιγότερο το
πρόϊόν του νόμου και περισσότερο αυτό της εκπαίδευσης.

[4] ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Εδώ βρίσκεται ένα σημαντικό θέμα. Πρόκειται για την εκπαί-
δευση, που οφείλει να δίνει στις ψυχές μια εθνική έκφραση και
να κατευθύνει κατά τέτοιο τρόπο τις γνώμες και τις προτιμήσεις

τους, ώστε να γίνονται πατριωτικές από γοητή, πάθος κι ανα-
γκαιότητα. Ένα παιδί, ανυψώντας τα μάτια του, θα πρέπει να
αντικρύζει την πατρίδα και πρέπει μέχρι το θάνατο να μη βιά-
ται τίποτε άλλο πέρα από αυτήν. Ο κάθε αληθινός πατριώτης
θα βιάζεται μαζί με το γάλα της μάννας του, την αγάπη για την
πατρίδα του, δηλ. για τους νόμους και για την ελευθερία. Η
αγάπη αυτή θα διαμορφώνει όλη του την ύπαρξη· δε θα βιάται
παρά μόνο την πατρίδα, δε θα ξεί παρό γι' αυτήν απ' τη στιγμή
που θα είναι μόνος δε θα είναι τίποτα· απ' τη στιγμή που δε θα
έχει πλέον πατρίδα, θα είναι σαν να μην υπάρχει, κι αν δεν
είναι νεκρός θα βρίσκεται σε ακόμη χειρότερη θέση.

Η εθνική εκπαίδευση δεν αφήνει παρό στους ελευθερούς
ανθρώπους· δεν είναι παρό μόνο αυτοί, που έχουν μια από-
κοινού ύπαρξη και που πραγματικά συνδέονται μέσω του νό-
μου. Ένας Γάλλος, ένας Άγγλος, ένας Ισπανός, ένας Ιταλός,
ένας Ρώσος, όλοι είναι πάνω κάτω ο ίδιος άνθρωπος· τελειώ-
νουν την εκπαίδευσή τους σχεδόν έτοιμοι για απειρίδιστη
ελευθερία, δηλ. για δουλεία. Στα είκοσι του χρόνια, ένας Πο-
λωνός δεν πρέπει να είναι ένας διαφορετικός άνθρωπος: θα
πρέπει να είναι Πολωνός. Θα ήθελα, καθώς θα μαθαίνει να
διαβάζει, να διαβάζει όσα αφορούν την πατρίδα του· στην ηλι-
κία των δέκα ετών να γνωρίζει όλα όσα παρόγει η χώρα του,
στα δώδεκα να γνωρίζει όλες τις επαρχίες, όλους τους δρό-
μους, όλες τις πόλεις· στα δεκαπέντε να γνωρίζει ολόκληρη
την ιστορία, στα δεκαέξι όλους τους νόμους· να μην έχει υπά-
ξει σ' ολόκληρη την Πολωνία ούτε μια ωραία πράξη, ούτε
ένας ένδοξος άνδρας που να μη γεμίζει τη μνήμη του και την
καρδιά του και στον οποίο να μην μπορεί ν' αναφερθεί στη
στιγμή. Μπορούμε απ' αυτό, να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα
πως δε θα ήθελα τα παιδιά ν' ακολουθούν τις συνηθισμένες

σπουδές, που διευθύνονται από ξένους κι από ιερείς. Θα πρέπει ο νόμος να θυμίζει την ιλή, την τάξη, και τη μορφή των σπουδών τους. Δε θα πρέπει να έχουν ως διασκόλους παρά μόνο Πολωνούς, που θα είναι, εφόσον είναι δυνατόν, όλοι νομ-φρεμένοι, θα έχουν διακριθεί για το ήθος, την τιμιότητα, την ευθυγκισία, την παιδεία τους και οι οποίοι θα προσορίζονται στο σύνολό τους για ασχολίες όχι πιο σημαντικές ούτε πιο τιμητικές, αφού κάτι τέτοιο δε θα ήταν δυνατόν, αλλά για κάποιες λιγότερο κοπιαστικές και πιο λαμπρές, όταν υστερα από κάποια χρονία θα έχουν ολοκληρώσει αυτήν εδώ, φηλα-χτείτε κυρίως απ' το να μετατρέψετε σε επάγγελμα το λειτούργημα του παιδαγωγού. Ο κάθε δημόσιος άνθρωπος στην Πολωνία, δε θα πρέπει να βρίσκεται σε άλλο μόνιμο λειτούργημα, από αυτό του πολίτη. Όλες οι θέσεις που θα καταλαμβάνει και κυρίως αυτές που είναι σημαντικές, όπως αυτή εδώ, δε θα πρέπει να θεωρούνται παρά θέσεις δοκιμασίας και βαθμίδες, απ' όπου ανέχεται κανείς, εφόσον το αξίζει. Προτρέπω τους Πολωνούς να δώσουν προσοχή σ' αυτό το αξίωμα, στο οποίο σιγανά θα επιμένω: το θεωρώ κλειδί μεγάλης ισχύος για το κράτος. Θα δούμε στη συνέχεια πώς μπορούμε, κατά τη γνώμη μου, να το εφαρμόσουμε χωρίς καμία εξαιρέση.

Δεν αγιστώ καθόλου τις διακρίσεις ανάμεσα σε σχολές και ακαδημίες, που κάνουν την τλότητα αξιοτοκιστία και τη φτώχη να ανατρέφονται διαφορετικά και ξεχωριστά μεταξύ τους. Καθώς όλοι είναι ίσοι απ' τη συγγένιση του κράτους, θα πρέπει ν' ανατρέγονται μαζί και κατά τον ίδιο τρόπο. ενώ, εάν δεν μπορούμε να επιβάλλουμε μια παιδεία δημόσια κι εντελώς δωρεάν, θα πρέπει τουλάχιστον να επιβάλλουμε ένα αντίκτυπο, το οποίο οι φτωχοί θα είναι σε θέση να καταβάλλουν. Δε θα μπορούσαμε άραγε να καθιερώσουμε σε κάθε σχολή ένα συγκε-

κείμενο αρεθμό θέσεων εντελώς δωρεάν, που θα υπάχουν με εξέδρα του κράτους, αυτό που στη Γαλλία ονομάζουμε υτογοφίες. Οι θέσεις αυτές, που θα δίνονται στα παιδιά των φτωχών ευγενών που ωφέλησαν την πατρίδα τους, όχι σαν ελεημοσύνη αλλά ως ανταμοιβή για τις καλές υπηρεσίες των γονέων τους, θα γίνονταν μ' αυτόν τον τρόπο τιμητικές και θα μπορούσαν επιπλέον να παραινέσουν ένα διπλό πλεονέκτημα, που δε θα έπρεπε να παραβλέψουμε. Θα έπρεπε για το λόγο αυτό η ανάδειξη να μην είναι αυθαίρετη, αλλά να γίνεται με μια μορφή κρίσης, για την οποία θα μιλήσω στη συνέχεια. Όσοι θα κλήπταν αυτές τις θέσεις, θα ονομάζονταν παιδιά του κράτους και θα διακρίνονταν από κάποιο τιμητικό διακριτικό, που θα τους έδινε το προβάδισμα απέναντι σε άλλα παιδιά της ηλικίας τους, χωρίς να εξαιρούνται και οι μεγάλοι.

Θα έπρεπε σε όλα τα γυμνάσια να δημιουργηθεί ένα γυμναστήριο ή κάποιος χώρος σωματικών ασκήσεων. Το σημείο αυτό, το τόσο παραμελημένο, είναι, κατά τη γνώμη μου, το πιο σημαντικό για την εκπαίδευση, όχι μόνο για τη διαμόρφωση μιας σωματικής και υγιούς ιδιοσυγκρασίας, αλλά πολύ περισσότερο για τη διαμόρφωση ενός ηθικού στόχου, που παραμελούμε ή που δεν εκπληρώνουμε παρά μ' ένα πλάνθος σχολαστικών και μάταιων διδασμάτων, τα οποία αποτελούν χαμένα λόγια. Ποτέ δε θα πάψω να επαναλαμβάνω αρετά ότι η καλή εκπαίδευση θα πρέπει να είναι αγωντική. Ειποδοίστε τη δημιουργία των ελαιομαμάτων και θα έχετε κάνει αρκετά για την αρετή. Το συγκεκριμένο μέσον, το οποίο είναι εξαιρετικά ενόχλο για μια καλή δημόσια εκπαίδευση, είναι το να βρισκονται τα παιδιά δικα-κώς απασχολημένα, όχι με βαρετές μελέτες, απ' όπου δεν κατανοούν τίποτα και που φτάνουν να μισούν απ' το γεγονός και μόνο ότι είναι υποχρεωμένα να τις ανέχονται, αλλά με ασκή-

σεις που θα τους άρεσαν και που θα ικανοποιούσαν την ανάγκη που, καθώς μεγαλώνουν, έχει το σώμα τους για κίνηση.

Δε θα πρέπει να επιτρέψουμε καθόλου να παίζουν ξεχωριστά το καθένα, ανάλογα με την επιθυμία του, αλλά όλα μαζί και δημοσίως, κατά τρόπο ώστε να υπάγεται πάντοτε ένας κοινός στόχος, προς τον οποίο όλοι θ' αποβλέπουν κι ο οποίος θα διεγείρει την έμφυλη και τον ανταγωνισμό. Οι γονείς που θα προτιμούν την κατ' οίκον διδασκαλία και που τα παιδιά τους θ' ανατρέφονται υπό την επιβλεψή τους, θα πρέπει παρ' όλα αυτά να τα στέλνουν σ' αυτές τις ασκήσεις. Μπορεί η εκπαίδευσή τους να γίνεται κατ' οίκον και να είναι ιδιαίτερη, τα παιχνίδια τους όμως θα πρέπει να είναι δημόσια και κοινά για όλους· αφού, δεν πρόκειται μόνο για την ενσασχόλησή τους με αυτά, για τη διαμόρφωση μιας ρωμαλέας κατασκευής ή για το πώς θα γίνουν ευκίνητα και καλοφτιαγμένα, αλλά και για τη γρήγορη εξοικείωσή τους με τον κανόνα, την ισοπνεια και την αδελαφροσύνη στους ανταγωνισμούς, με τη ζωή υπό το βλέμμα των συμπατριωτών τους και με την επιθυμία για δημόσια επιδοκιμασία. Για το λόγο αυτό δε θα πρέπει τα βραβεία και οι ανταμοιβές των νικητών να μοιράζονται αυθαίρετα απ' τους αρχηγούς των ασκήσεων ούτε απ' τους διευθυντές των σχολών, αλλά αναλόγως προς τις επευφημίες και την κρίση των θεατών· και μπορούμε να υπολογίζουμε ότι οι κριτές αυτές θα είναι πάντοτε δίκαιες, κυρίως, όταν φροντίζουμε να γίνονται τ' αγωνίσματα αυτά ελεύθετα για το κοινό, οργανωνόμενα τα με κάποια μικρή επιδείξιξη και κατά τρόπο, ώστε να γίνονται κάπως θεαματικά. Θα πρέπει τότε να υποθέσουμε ότι όλοι οι έντιμοι άνθρωποι κι όλοι οι καλοί πατριώτες θα το θεωρούν καθήκον τους και χαρά τους να παρευρίσκονται.

Στη Βέγγη υπάγεται μια πολύ ιδιότυπη άσκηση για τους νε-

αγούς ευπαγίδες, που αποφοιτούν απ' τις σχολές τους. Πρόκειται γι' αυτό που ονομάζεται *κατάσταση εκτός σχολής*. Πρόκειται για μια αντιγραφή σε ομβόληνη, όλων όσων συνιστούν την κυβέρνηση της Δημοκρατίας: μιας γενοσίας, αντιπροσώπων των κανονίων, δημοσίων λειτουργών· υπάρχουν ακόμη κλητήρες, εήτορες, δικές, αποφάσεις κι επίσημες γιορτές. Η συγκεκριμένη κατάσταση περιλαμβάνει ακόμη και μια μικρή κυβέρνηση, όπως και κάποια εισοδήματα· και ο θεομός αυτός, αποτελεί το φυτόριο των πολιτικών ανδρών, που κάποια μέρα θα διευθύνουν τις δημόσιες υποθέσεις, έχοντας τις ίδιες ασχολίες, που σήμερα δεν ασκούν παρ' ως παιχνίδι.

Οποιαδήποτε μορφή κι αν δίνουμε στη δημόσια εκπαίδευση, στην οποία δεν αναφέρομαι εδώ λεπτομερώς, θα ταίριαζε να συστήσουμε μια σχολή για τους αξιωματούχους πρώτης γραμμής, μια σχολή που θα διατηρεί την ανώτατη διοίκηση και που θα διορίζει, θ' ανακαλεί και θ' αλλάξει, ανάλογα με τη θέλησή της, τόσο τους διευθυντές και υπευθύνους των σχολών, οι οποίοι θα είναι και οι ίδιοι, όπως έχω ήδη πει, υποψήφιοι για τα ανώτατα αξιώματα, όσο και τους αρχηγούς των ασκήσεων, των οποίων το ζήτημα και την εγρήγορση θα φροντίζουμε να τονώνουμε με ανώτερες θέσεις, που θα είναι γι αυτούς ανοιχτές ή κλειστές, αναλόγως με τον τρόπο που συμπεριφέρονται σ' αυτές εδώ. Καθώς θα είναι απ' αυτά τα ιδρύματα που θα εξαστάται η δόξα και η τύχη του έθνους, τα θεσπώ, το ομολογώ, μιας απουδαιότητας για την οποία εκπλήσσομαι, που δεν έχουν σχεστεί να αναγνωρίσουν ποινικά. Αυτάμει για την ανθρωπότητα, που τόσες ιδέες, οι οποίες μου φαίνονται καλές και χρήσιμες, βδίσκονται πάντοτε, αν και είναι πολύ πρακτικές, τόσο μακριά απ' το σπιτόποτε συμβαίνει.

τρώτο τη νομοθετική εξουσία, ούτε και οι νόμοι να δεσμεύουν τον οποιονδήποτε δεν τους έχει ψηφίσει ο ίδιος, όπως συμβαίνει με τους πληρεξούσιους, ή, τουλάχιστον, να δεσμεύουν όποιον τους έχει ψηφίσει μέσω των αντιπροσώπων του, όπως ισχύει για το σώμα των ευγενών. Δεν παραβιάζει κανείς απαιτήσεις αυτό τον ιερό νόμο· κι η κατάσταση αδυναμίας, στην οποία ένα τόσο μεγάλο έθνος βρίσκεται περιορισμένο, αποτελεί το έργο αυτής της φεουδαρχικής βαρβαρότητας, που αποκοπεί απ' το σώμα του κράτους το πιο πολυάριθμο και μεγάλος φρέν το πιο υγιές του κομμάτι.

Προς Θεού, μη νομίζετε ότι θεωρώ πως υπάγχει ανάγκη ν' αποδεξώ εδώ αυτό που λίγη ευθυγκροσία κι ευαισθησία απαιτούν για να κάνουν κατανοητό σ' όλο τον κόσμο. Κι απ' ό,τι ισχυρίζεται άσχετα η Πολωνία ότι ανθεί την ισχύ και τις δυνατότητες, που μ' ευχαρίστηση καταπνίγει στους κόλπους της; Ευγενικοί Πολωνοί, γίνετε κάτι περισσότερο, γίνετε άνθρωποι: τότε μόνο θα γίνετε ελεύθεροι κι ευτυχισμένοι· όμως ποτέ μην περιφρανευτείτε ότι γίνετε ήδη για όσο καιρό κρατάτε στο ζυγό τ' αδέσφια σας.

Αισθάνομαι τη δυσκολία του σχεδίου απελευθέρωσης των λαών σας. Αυτό που φοβάμαι δεν είναι μόνο το κακώς εννοούμενο συμφέρον, τη φιλαντία και τις προκαταλήψεις των αρετών. Εφόσον θα έχουμε υπεργνωρίσει αυτό το εμπόδιο, θα φοβόμαστε τότε τα ελαττώματα και τη δειλία των υπόδουλων. Η ελευθερία είναι μια τροφή γεμάτη χυμούς, είναι όμως δύσκολο να χωνευτεί· χρειάζεται πολύ υγιή στομάχι, για να την ανέξουν. Γι' αυτός τους εξουθενωμένους λαούς, που, καθώς αφήνουν να τους ξεσηκώσουν κάποιο στασιαστής, τολμούν να μιλούν για ελευθερία, χωρίς καν να έχουν ιδέα για τι πρόκειται, και που, έχοντας την καρδιά γεμάτη απ' τα ελαττώματα των

σλάβων, φαντάζονται ότι για να είναι ελεύθεροι, αρκεί να γίνουν τυχεροποιοί. Περιφραγή και υγιής ελευθερία! Εάν αυτοί οι κατημένοι μπορούσαν να σε γνωρίσουν, εάν γνώριζαν με ποιο τίμημα μπορούν να σ' αποκτήσουν και να σε διατηρήσουν· εάν μπορούσαν να αισθανθούν πόσο πιο ανωτεροί είναι οι νόμοι σου απ' το σκλαρό ζυγό των τυράννων, οι αδύναμες ψυχές τους, σλαβωμένες σε πύθη που θα πρέπε να καταπνίξουν, θα σε φοβόνταν εκατό φορές πιο πολύ απ' ότι τη σλάβιά· θα δραπέτευαν από κοντά σου με τρώο, όπως από ένα φορτίο που θα ήταν έτοιμο να τους συνθλάσει.

Η απελευθέρωση των λαών της Πολωνίας αποτελεί ένα ωραίο και μεγάλο ευχέλιμα, τολμηρό όμως κι επικίνδυνο, που δε θα έπρεπε κανείς να το επιχειρήσει απερίσκεπτα. Ανάμεσα στις προφυλάξεις που πρέπει να παρθούν, υπάγχει μία που είναι απαραίτητη και που χρειάζεται χρόνο· είναι πρώτα απ' όλα να κάνουμε αξίους της ελευθερίας κι ικανούς να την αντέξουν τους υπόδουλους, που θέλουμε να ελευθερώσουμε. Θα εκθέσω στη συνέχεια ένα απ' τα μέσα, που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε για το σκοπό αυτό. Θα το διακινδυνεύω, εάν εγγυώμαι την επιτυχία του, αν και δεν αμφιβάλω γι' αυτήν. Εάν υπάγχει κάποιο καλύτερο μέσο, ως το χρησιμοποιήσουμε. Αλλά ό,τι κι αν είναι αυτό, σκεφτείτε ότι οι δουλοπάρκοι σας είναι άνθρωποι όπως κι εσείς κι ότι έχουν μέσα τους το υλικό για να γίνουν ό,τι κι εσείς· δουλέψτε πρώτα για να το ενεργοποιήσετε και μην τους απελευθερώσετε οικιακά, προτού τους απελευθερώσετε ψυχικά. Δίχως αυτή την προκαταρκτική εργασία, να υπολόγизτε ότι το ευχέλιμά σας, δεν πρόκειται να επιτύχει.